

JEVREJI U JUGOSLOVENSKOJ LITERATURI

*»Zašto, Gospode, stojiš tako daleko i kriješ se kad je nevolja?«
(Psalmi Davidovi, početak desete pesme).*

I

Često se misli da kalvarija Jevreja počinje Judinom izdajom Hrista za 30 srebrnjaka, kako to piše u kanonima hrišćanske religije. Istorijski, takva tvrđenja nemaju osnova. Naprotiv, Jevreji počinju da se iseljavaju tek pošto su rimske legije opustošile staru Judeju i zauzele Jerusolim 70-te godine pre nove ere. Doduše, netrpeljivost hrišćanskih zemalja prema Jevrejima potencirana je kasnije i bacanjem krivice za Hristovu smrt na pripadnike Judine nacije. Hrišćanski crkveni koncili u Nikeji i Laodiceji bili su osnovica protivjevrejskog zakonodavstva Teodosija II i Justinijana I koji su progone Jevreja pretvorili u politički sistem, a koji se naročito ogledao u kodeksu građanskih prava. Treba napomenuti da su u to vreme sve zemlje južne Evrope bile pod rimskom vlašću (a naročito pod uticajem rimske crkve), čije je zakonodavstvo bilo obavezno i za sve zemlje, a uključivalo je i progone Jevreja.

Masovno iseljavanje Jevreja bilo je u prvim godinama propasti Judeje orijentisano na susedne zemlje i obale Sredozemnog mora: Siriju, Mesopotamiju, Egipat, Italiju, Grčku i Španiju. Odatle su oni, kasnije, prešli u sve zemlje Evrope, pa i na područje današnje Jugoslavije.

Jugoslovenske zemlje Jevreji su, uglavnom, naseljavali iz tri pravca. Najmalobrojniji ali najstariji su tzv. ortodoksni Jevreji, koji su se naseljavali uglavnom na jadranskoj obali. Najbrojniji su Jevreji naseljeni iz Nemačke — aškenazi, a zatim iz Španije — sefardi.

Progonstvo Jevreja trajalo je 2.000 godina. Od prvobitno verskog, ono se pretvorilo u rasno i išlo ka potpunom uništenju ove

nacije. Samo vitalnost koju su poizneli iz svoje postojbine i međusobna solidarnost, očeličena u neprekidnoj borbi za životni opstanak, održali su Jevreje kao endogene grupe u svim državama Evrope. Ovo naročito važi za teška iskušenja kroz koja su prošli evropski Jevreji u uslovima nacističke okupacije u drugom svetskom ratu.

I ne samo to. Oni se nisu samo održali. Oni su svim evropskim nacijama dali svoj pečat i doprinos nacionalnim vrednostima tih nacija. Da ne govorimo o privredi, trgovini i bankastvu, jer je jevrejski smisao za ove poslove postao poslovičan. Duhovne vrednosti, posebno u oblasti nauke, kulture i umetnosti, koje su Jevreji posejali po svim nacijama uporedo sa svojim potucanjima ogromne su. Plejada velikih imena kao što su: Isak Njutn, Karl Marks, Albert Ajnštajn, Frojd, Remark, Hajne, Rubinštajn, Ajzenštajn i drugi o tome najrečitije govore.

No, i društvena kretanja zemalja — domaćina posebno su se odražavala na naseljenicima jevrejske narodnosti. Kapitalistički društveni poredak ugnjetava i sopstvenu naciju, eksploatiše je do maksimuma. To se posebno odnosi na Jevreje, koji su ionako, skoro uvek, balansirali na ivici zakona evropskih zemalja, na granici legalnosti živovanja i opstanka.

Zbog toga, kad se piše o Jevrejima, posebno o njihovom životu u predratnoj Jugoslaviji, onda se prvenstveno misli na ogroman broj obespravljenih, obeshrabrenih i osiromašenih evropskih potukača koji su, progonjeni kontinentom koji im je pretio fizičkim istrebljenjem, doneli u Jugoslaviju nevolju potucanja sa svim njenim posledicama: golom dušom, siromaštvom, potištenošću, osećajem klasne i materijalne inferiornosti, dvostruko izrabljeni i ugnjeteni. Ali, ipak, u izvesnom zadovoljni: što su došli u jednu ako ne blagonaklonu, a ono bar tolerantnu sredinu u kojoj su mogli da žive, pa kako bilo.

Kao takvi predstavljali su ekstrem svoje vrste i, baš zbog toga, privlačili pažnju naprednih pisaca.

Greh Jude Iskariota nije značio mnogo za islamsku veroispovest. Naprotiv, prognanicima iz Španije Otomanska imperija je širom otvorila vrata u XVI veku za vreme vladavine sultana Sulejmana II, sa čisto praktičnim ciljem — da ožive trgovinu i zanatstvo koji su bili na vrlo niskom stupnju.

Sticajem ovakvih okolnosti, novodošli sefardi i starosedeoći, bosanski Srbi i Hrvati, našli su se u istom socijalnom položaju, potlačeni i obespravljeni. Takav položaj stvarao im je iste probleme i upućivao ih jedne na druge. Doduše, religiozni okviri ostali su i dalje izvesna ograda, ali ona je u ovoj sredini, pod pritiskom socijalnih problema, uvek ostajala nenaglašena i u drugom planu sve do nacističke okupacije, koja je donela nesreću za Jevreje, ali koja nije zaobišla ni ostale jugoslovenske narodnosti.

U ovim okvirima i ovim temama pisali su Ivo Andrić i Isak Samokovlija. Preko njih bosanski Jevreji dobili su, može se slobodno

reći, vidno mesto u jugoslovenskoj literaturi. Nešto o njihovom životu pisali su još neki naši pisci (Isidora Sekulić, Žak Konfino i dr.), ali bez pretenzija ka tipičnom i karakterističnom, nečemu što bi se moglo uopštavati.

II

U delima Isaka Samokovlije nalazimo najviše podataka o bosanskim Jevrejima. Ti podaci su najautentičniji, jer i on sam je Sefard, rodio se i odrastao u toj endogenoj sredini i odlično je poznavao. Ta činjenica, dopunjena finim književnim perom i umetničkom erudicijom, dala je jugoslovenskoj literaturi novi kvalitet i uvela u nju jednu novu, do tada nepoznatu sredinu.

Potucanja po vremenu i prostoru oduzela su bosanskim Sefardima spoljna obeležja prapostojbine — drevne Judeje. Njihova specifična folklorna obeležja (pa čak i biološka), nestala su tokom vremena i transponovala se u karakteristike sredine u kojoj žive. Njihov jezik je osiromašeni španski, a način života i odevanja — malo modificirani bosanski. Međutim, ono što je ostalo specifično njihovo, i zbog čega pisanje Samokovlije i Andrića ima istorijsko-etnološku vrednost, to su religiozni običaji i običaji u porodičnom životu, koje su oni sačuvali i održali.

Te običaje Samokovlija nije dao na jednom mestu, u jednoj pripovetki. On nas sa njima upoznaje postupno i pojedinačno kroz čitavo svoje delo, na mestima gde se ti običaji pojavljuju kao specifičnosti života jedne sredine, kao ustaljeni i neophodni delovi tog života. Zato su opisi ove vrste ovlaš nabačeni, nenamerni i nenametljivi, skoro neprimetni. Ali, iz pripovetke u pripovetku ovaj mozaik se dopunjuje i reprodukuje u celinu.

Subota je jevrejski praznik — »sveti dan mira i počinka«. Ali subota, kao takva, »ne ulazi lako u kuću«. Zbog toga je petak dan velikih priprema u svakoj jevrejskoj kući. Sve se mora očistiti, oprati, pomesti, urediti i namestiti, od dvorišta do tavana. Radnje se petkom ranije zatvaraju, da bi se imalo vremena oprati se, obući subotnje odelo i pripremiti se za večernju molitvu u hramu. Molitva počinje »kidušem«, a završava »avdalom«. Enterijeri sinagoge i raspoloženje vernika u verskom zanosu, takođe su nam prikazani. Čitanje molitve u hramu ide redosledom koji se licitira u samom hramu, a koji se plaća po najvećem iznosu licitacije (Aftara, Davokova priča o Jahielovoj pobuni).

Svaki »cadik« — vernik, kad uveče dolazi kući, prvo se opere i očisti od dnevnog svetovnog rada, ulazeći u kuću poljubi »mezuzu« — kutiju u kojoj je sveti zapis na pergamentu, a zatim se ogrće »taletom« — plaštom i počinje »arvit« (ako je radni dan, ili »kiduš« (ako je praznik).

»Ustade da vidi je li mezuzi na vratima, je li ibrik na svom mjestu... odveza koraču, odmota talet pa se ogrnu njim, uze molitvenik u ruke i dišući ubrzano i oprezno, poče ćutke da moli. Katkada podiže oči prema tavanici i jednako se sve više zaljuljava i zanosi molitvom... a glavu bi zabacivao da može ravno pogledati gore gdje boravi bog, i odakle gleda i raduje se kako Izrael, narod božji, slavi svoga Gospodara, gospodara nad vojskama« (Rafina avlija).

Vrstu molitve određuje i molitvenik. Nekad su to delovi Mišne, a nekad Gemare, nekad Tora, a nekad Hagada — zavisno od praznika. A i oni su brojni i različiti. Iako su proneseni kroz egipatsko ropstvo, Španiju i Portugal, ostali su isti. Tišibaev je uspomena na propast Jerusalima i osnovna molitva je »Pláč proroka Jeremije«. Jom Kipur je najveći razmak kad se pečate određene sudbine ljudi. Pesah (Pasha) — praznik proleća i oslobođenja od egipatskog ropstva, Roš-a-Šana — nova godina, Purim, Sukot, Ševouot, Hamiša — čitav niz praznika koji su ostali kao jedina veza sa prapostojbinom i sačuvali nacionalne karakteristike (crkveni jezik bio je hebrejski).

U ženidbenim običajima posebno je istaknuta uloga provodadžije, bez koga se skoro i ne može zaključiti brak. On je obavezan posrednik, posebno u pitanju materijalnih uslova ženidbe. Provođađije su, često, dugogodišnjim radom postali stručnjaci za ovakva posredovanja i pretvorili ga u sastavni-deo zanimanja. (Sinjor Kučo i tija Steruča u Simhi, sinjor Šimon u Nosaču Samuelu).

Tipovi Isaka Samokovlije su ljudi sa dna jevrejskog sefardskog društva — nosači, kestendžije, crevari, pralje, bakali, starinari, najsitnije zanatlije, maloumnici, padavičari, hadumi, bogalji. To su tipovi degradirani na najniži stepen — društveno, materijalno, umno i fizički. Njihova beda je konačna i neopoziva, ona sobom nosi samo plač i škrgut zuba. Njihovo životno piće je samo žuč, i to pune čaše koje oni uvek ispijaju do dna, pokorno i strpljivo. Ovozemaljski život tih ljudi bio je toliko mukotrpan, skitački i totalno neizvestan, da se pribežište traži u nadi, da će život »onog« sveta biti bolji, da će se ovozemaljske muke nadoknaditi u jednom drugom, zagrobnom životu. Otuda jedna od osnovnih karakteristika sefarda — vera u boga, utočište i azil koji jedino opravdavaju bitisanje i život na ovom svetu.

Baš zbog toga su tipovi Isaka Samokovlije siromasi i bogougodnici, ljudi koji nikome ne trebaju, niti ikom smetaju. To nisu ljudi bez životne radosti, ali oni ih preživljavaju kao iluziju, kao fatamorganu koja nestaje u trenutku kada izgleda najbliža. Njihove želje su uvek minimalne, i zbog toga još tragičnije zvuči činjenica, da se one nikad, nikad ne ostvaruju. Zato njihov život iz relativne besmislenosti prelazi u apsolutnu, postaje bitisanje od danas do sutra. Samo ovakva situacija objašnjava činjenicu da se njegovi Sefardi pokoravaju sudbini bez bunta.

Životnu filozofiju ove sredine daje Samokovlija još na početku svog dela, na prvim stranicama svoje prve pripovetke:

»Metnu ruku pod glavu pa se sjeti Jom Kipura, i kako se na taj dan u dvorovima božjim pečate određenja. Zapisuju se na Novu godinu, a na Jom Kipur se pečate pečatom božjim. Pa neko će osiromašiti, neko će se obogatiti, neko će ozdraviti, neko će se razboljeti; neko će umrijeti od prirodne smrti, neko od vode, neko od vatre; neko će se radovati, neko žalostiti. Zapisano je to sve, zapisano i zapečaćeno. A Gospod je njemu, Rafi, odredio po zaslugi, po velikoj božjoj pravdi« (Rafina avlija).

»Od tog doba sticao je Juso uvjerenje da on već na ovom svijetu ispašta grijehe, pa je vjerovao da će mu poslije smrti duša otići ravno u Gan Eden, gdje se nalaze duše svih pravednika kako je to zapisano u Tori krupnim i svetim pismenima« (Jevrejin koji se subotom ne moli bogu).

No, iako je ostao veran tradicionalnoj jevrejskoj porodici, svi tipovi Isaka Samokovlije ne pokoravaju se ovoj filozofiji ili, bolje rečeno, ne pokoravaju se baš uvek. Život njegovih junaka je toliko različit a, ipak, toliko sličan. Kako se god kretale u svom ovozemaljskom postojanju, njihove sudbine se na kraju sastaju, sjedinjuju u jednu zajedničku rezultantu — čemer i jad.

U pripovetki »Od proljeća do proljeća« Hajmačo, hadum i raznosač ribe po mahali, svestan svog nedostatka, živi rastrgan između njega i sveta. On bitiše svoj život na izgled miran i svakodnevan »za dve-tri radosti, obične i male«, a u suštini pun nemira, suprotnosti i rastrzanja. Jer ljudski život, pa i onaj na izgled najbeznačajniji, može biti vrlo komplikovan. Za razliku od starog Rafe, koji do zadnjeg trenutka traži spas u veri, Hajmačo počinje da sumnja u veru i da razmišlja o svetovnim rešenjima problema. On ne tvrdi da je njegova sudbina bogom dana, već dolazi do zaključka da i ljudi igraju neku ulogu u njoj. On čak pruža otpor: »kažite rabinu da nisam zakopao ono živo zrnje, nisam zakopao, nisam...« Utučen teškoćama, prevaren od žene, izvikan od čaršije (»mondjo«), on počinje da istražuje »ko je to, ko mi to čini... uzima«. On tom pitanju ne prilazi kao Rafo — to ne mora biti bog, to mogu biti ljudi.

Vrlo je slična sudbina Jahiela Danitija, odnosno Rafaela Mačora. Siromašni obućar — krpa godinama šegrtuje pod najtežim okolnostima, ali se raduje svom majstorskom zvanju (Kako je Rafael postajao čovjek). Po očevoj volji ženi se bolesnom i rahitičnom Lunom koja umire posle sedam godina braka. Taj isti Rafael raduje se, kasnije, mogućnosti ženidbe sa jedrom služavkom Simhom i, kad je mislio da je sve gotovo, ona odlazi za mladog Lijača. Treći put on računa (i njegova radost je beskrajna) sa zdravom (biti zdrav u ovoj sredini je skoro nedostižan kvalitet) udovicom Simbulom —

ali mu ovoga puta nameru sprečavaju religiozni obziri (Davokova priča o Jahielovoj pobuni). Čitav život se nadao i radovao uzalud.

No, Jahielova čaša ne kipi samo zbog toga. Kao sodu, u nju mu neprekidno dolivaju predloge za ženidbu ženama koje on neće. Jednom je to grbava Simha (učiniće tri bogougodna djela), drugi put udovica Rena sa troje dece (»božja volja«), zatim gušava udovica Leja sa šestoro dece (»djeca su blagoslov božji«), mršava i krezuba Mazalta sa četvoro dece, itd.

I, pretilo je jednog dana, prešlo preko svih granica Jahielove velike pobožnosti, strpljenja i smernosti, provalilo u krik koji za tu sredinu znači čitavu revoluciju:

»Neću, neću da budem cadik! Hoću grešan čovjek da budem, grešan kao što su i svi drugi! Jest, grešan! Jer, svi su grešni. I tražim to pravo i za sebe. Tražim i uzeću ga sam. Neću čekati da mi ga ko da« (Davokova priča o Jahielovoj pobuni).

Vrlo je sličan slučaj i sa sudbinom nosača Samuela i njegove Saruče. Teški život nosača ruinirao je Samuela i napunio ga sipnjom i kostoboljom. Prva žena i deca nisu mu se održali i on sanja o sreći sa Saručom. Nedostatak dece u početku ovog braka posebno teško pada Samuelu i čini ga nesrećnim (Saručin dug). No, nevolje se nižu aritmetičkom progresijom. Oboren bolešću i u nemogućnosti da zaradi, Samuel prodaje jednu Saručinu dojku da sisa anemični sin trgovca Maira (Solomonovo slovo). Ta dojka je i posebno označena »da se zna da je to Davidova sisa«. Ali, trgovac Mair, rođeni brat Šajlokov, utvrđuje da mali Samuelov Rafael preko svoje druge dojke odvlači mleko i iz one Davidove.

»Vaš sin, kaže on Samuelu, da zakida tako moga sina? I ko je on, recite vi meni, ko je taj vaš Rafael da tako što čini?... Odvlači sve mlijeko u svoju sisu! Eto šta radi! Pola je sise strpao u usta. I vuče, vuče kao vuk! Kao pravi vuk! Napeo se pa doji kao da baš hoće sve da izvuče« (Solomonovo slovo).

Saruča je na kraju primorana da svo svoje mleko ustupi trgovčevom Davidu, a »sinjora Rena je na lijevoj Saručinoj sisi našarala isto Solomonovo slovo, kao što je prije mjesec dana našarala na desnoj«. Susetka Streja preuzela je da doji malog Rafaela. To je borba za najelementarniju egzistenciju, uprošćenu do životinjskog instinkta samoodržavanja. Poprište borbe za takav život je, u stvari, »stovarište socijalne bijede i patologije« i »hrvalište gole egzistencije« (S. Kulenović — Gama i riječ Isaka Samokovlije).

Pralja Hanuča je takođe jedan junak tog hrvališta i jedan eksponat tog stovarišta. Posle smrti muža i dvoje dece ostala je ona da živi sa malom ćerkom Bočkom u kućerku koji je bio »prava mišja rupa, leglo otečenih zglavaka i žutih mršavih obraza«. Poslednji životni udar je teška bolest male Bočke, jedine Hanučine ra-

dosti. »Čuj, Gospode, moja Bočka jedna je jedina«, moli majka spas svog deteta. Ali »Gospod stoji tako daleko i krije se kad je nevolja« (Psalmi Davidovi, početak 10-te pesme). Zato je kod vešernice Hanuče teško izmamiti »makar i tužan osmeh u tužnim očima, da makar i načas bljesne svijetlo na tužnom putu jednog stradanja, na kraju jednog doživljaja koji se noktima urezuje u jedno ljudsko srce« (Gavriel Gaon). Po nekoj neumitnoj zakonitosti Samokovlijinog pripovedanja, život se i ovde završava kompletnom tragedijom. Hanuča je privila ćerku uza se da bi joj dala svoju poslednju toplotu, i umrla zajedno sa njom od bolesti, gladi i hladnoće.

Život Juse, španskog Jevrejina (Jevrejin koji se subotom ne moli bogu), kreće se na relaciji od trgovca basmom do kestendžije na čošku u Čemaluši, od cadika do pijanice koji subotom, umesto da se moli bogu, pije rakiju, a ne sam Pesahrum.

Mala Mirjam i njeni roditelji pate od jednog specifičnog biološkog opterećenja — netipične i nerasne boje kose. Mirjam je, za razliku od svoje endogene sredine, tipična plavuša. To sablažnjuje ovu sredinu kao svi grehovi sveta i dovodi je do izopštenja i rasne netrpeljivosti (Mirjamina kosa). Da bi tragedija bila još veća, da bi sva naklapanja sredine o grehu i kopilanstvu dobila potvrdu, Mirjam se zaljubila u Milana, inoverca i »vlaha«. Jedino rešenje u Samokovlijinoj teokratskoj sredini bilo je — samoubistvo (Plava Jevrejka).

Kao što se vidi, tragedija ove sredine ne nastaje tokom života, ona počinje rođenjem i razvija se kroz egzistenciju svake ličnosti. Stoga su i deca tragične ličnosti jevrejske sefardske sredine (Bočka, Rafael, Mirjam). Mali Salamon, sin udovice Behare, mesecima se sa zanosom sprema da čita aftaru — molitvu za podušje ocu koga je mnogo voleo. Međutim, u samom hramu čitanje aftare dolazi u pitanje jer je izlicitirana visoka suma koju Behara ne može platiti. Molitvu je platio jorgandžija Elijezer sa namerom da obaveže lepu udovicu. Kad je saznao o tome, mali Salamon se osetio izigran i ucveljen. Salamon je siročče, ali ponosan i istrajan. Njegova prava tragedija nastupa tek u momentu kad se osetio prevaren u igri sa odraslim. Majkom, tim što mu je ostalo najsvetlije, trebao je da plati podušje ocu (Aftara).

Jedina životna želja udovice Saruče je da obezbedi sebi čitanje kadiša nakon smrti. Ona, zbog toga, prihvata siročče Miku — padavičara.

»On te poslao... on, Gospodar svijeta... da mi kažeš kadiš kad me zovne... On te posla da bude neko i da kaže kadiš za me i za senjor Lijača, a ja ću da te gledam i izbavljam iz bijede« (Kadiš).

Pošto je izgubila muža, sina i sposobnost da rađa, stara Saruča se bori da obezbedi sebi spas i život posle smrti. Jer, kadiš je, po jevrejskom verovanju, uslov za zagrobni život.

Interesantno je da Samokovlija u svojim pripovetkama nije pisao o bogatom delu Sefarda. A njih je bilo, i to ne mali broj. Oni su se kretali u neposrednoj blizini pisca i predstavljali veliki broj njegovih čitalaca, posebno njegove pozorišne publike (Hanka 1931, Plava Jevrejka 1932, On je lud 1935, Frozija 1937). Da li je pisac imao poseban afinitet prema poniženim, pa se inspirisao na izvorima njihove bede ili je, kao socijalni pisac, eksponirajući ovu bedu na specifičan način, hteo da skrene pažnju na septično stanje jedne društvene sredine? Na ta pitanja ja ne mogu odgovoriti. Ali, jedno je jasno: za nedostatak ove sredine u njegovom delu, nije razlog nepoznavanje višeg jevrejskog društva.

Cinjenica je da je Samokovlija kao pisac (a po zanimanju lekar) konstatovao dijagnozu sredine, ali nije ukazivao na uzroke bolesti, nije upućivao na preventivu. On bedu jednog društvenog sloja samo dobro uočava, on je drastično prikazuje, do plača, do tragedije koja prelazi i na čitaoca. Ali on ne ulazi u uzroke te bede i ne otkriva njene vinovnike. Sva ta beda, toliko ogromno akumulirana na tako malom prostoru, nekako i suviše dolazi sama od sebe. Stiče se utisak da pisac više rasterećuje svoje samarićanske sentimentalne osećaje prema toj sredini, nego što se bori za nju i njen bolji život. On, kao lekar duša, humano prilazi ljudskim sudbinama, ali ih neefikasno leči. Zato se u njegovim pripovetkama oseća izvesna nedorečenost i nedovoljna usmerenost oštrice njegovog pera.

On se samo u Solomunovom slovu očešao o jevrejsku buržoaziju i na tapet neposredno postavio odnose klasa. I stvarno majstorski obradio jedan detalj tih odnosa. Time je dokazao da mu ove teme nisu daleke.

Isak Samokovlija preživeo je nacističku okupaciju. To je značilo i jednu obavezu više prema stradanjima njegovih sunarodnika. On je tu obavezu pokušavao da izvrši, ali nije imao dovoljno vremena. Tužnu priču o ustaškom divljanju u logoru Jasenovac ispričao nam je ubedljivo i sugestivno. Četrnaestogodišnja jevrejska lepotica Rika žrtva je bezumne ustaške spodobe. Ona je zaklana za stolom u toku praznične večere. Ideologija ustaškog koljača bila je isprovocirana lepotom devojke, a on se hteo pokazati jakim i nepomirljivim (Prazničko veče).

U logoru Jasenovac gine još jedna Jevrejka — Behara. Ona je majka romanijskog partizana Nauma. Ona i gine na način kakav odgovara takvim majkama.

»Pucajte! Ova krv koju prelijevate, ona je sjeme iz koga će nicali nova pokoljenja. Vidjećete, gadovi... I pucali su. I tri su cvijeta procvjetala na njenim grudima. Jedan od drugoga. Kao tri divna čuda« (Davokova priča o živoj istini — Beharin krik).

Autor ovih priča, Davoko, opsednut je jednom mišlju, koju pisac ne objašnjava. Naime, on neprekidno postavlja pitanje »zašto

se ranije nisi oglasila, Behara?» Da li je to »ranije« 1941. godina, da li Davoko (u stvari pisac Samokovlija) u tom smislu ima nešto da prebaci sebi ili svojim sunarodnicima? Ako je pitanje stvarno postavljeno u ovom pravcu, onda jedan deo odgovora leži u činjenici, da je ova mala etnička grupa u Oslobođilačkom ratu dala 12 Narodnih heroja.

Samokovlijini likovi nisu crno-beli, već samo crni. Samo u sklopu te osnovne boje postoje nijanse. Ako se u tom sklopu nešto može nazvati belim to su: čestitost, blagost i smernost. U stvari u svim svojim pripovetkama Samokovlija tu čestitost naglašava kao osnovni kvalitet svojih junaka, kao kontrast njihovom materijalnom i društvenom položaju. I stari, dobri Rafo oko čijeg su se odra skupile sve komšije bez obzira na veru; i nosač Samuel koji se odriče dukata kada je čast u pitanju, i Saruča koja oseća grižu savesti zbog postupka svoje porodice, i Juso koji stoički podnosi svoju nevolju, i tija Streja koja nesebično svoje mleko daje malom Rafaelu, i smerni cadik Jahiel. Svi su oni zaslužni poštovanja po opštim ljudskim kriterijumima o plemenitosti i čovečanskoj vrednosti. Ako se izuzme lik nabusitog i prgavog pijanice riđokosog Jakova, skoro da se nikom ništa ne može zameriti. Svi su oni poštteni ljudi, smerni vernici i dobre komšije. Pa čak i taj »riđi Jakov« svoje negativnosti nije dobio u ovoj sedini, već »po hanovima i kiridžijama, među čočecima i turskim zaptijama«.

III

Kad piše o životu bosanske kasabe, Ivo Andrić piše i o Jevrejima, ali samo koliko njihovo prisustvo u tom životu utiče na opšta društvena kretanja toga doba. On piše bez pretenzije da dočara život Jevreja, kao što to čini Samokovlija, već ih dotiče u onom obimu u kojem oni učestvuju u životu kasabe.

Pri tome Andrić nije samo slikar toga života, on ulazi u opšte probleme socijalne strukture društva i dalje ih razvija, pokušavajući da ih suštinski objasni. Dosledan tome, on, za razliku od Samokovlije, malo piše o ljudima sa jevrejskog dna, a znatno više o onima koji su na vrhu, i koji mogu da ostvare uticaj u tom smeru. Ono što je naročito važno, on objašnjava kako se dolazi do tog vrha, i kako se sa njega neopozivo silazi pred neumitnim zakonima društveno-ekonomskih kretanja.

U vreme »kad je devetnaesti vek stvarao svoju fatamorganu od komfora, sigurnosti i sreće za sve i svakoga, po pristupačnim cenama i na otplatu«, kad je »kao sveža krv, kroz zemlju stao da kruži novac u dotle neviđenim količinama« i kad je time stvorena »iluzija kao da je život odjednom postao raskošniji i slobodniji« (Na Drini ćuprija. Svetlost, Sarajevo, 1958. g., str. 213), stvarani su ekonomski uslovi za bogaćenje izvesnog broja ljudi. Pod tim uslovima počeo je uspon

porodice Caler, poljskih Jevreja, vlasnika »Hotela zur Brücke«. Calerova svastika Lotika, »mlada, savršeno lepa žena, udovica, slobodnog jezika i muške odrešitosti«, sa posebnim smislom za trgovinu i berzanske transakcije, meteorskom brzinom stekla je bogatstvo.

Međutim, kad su se ti društveno-ekonomski uslovi izmenili, posle periodičnih kriza Austro-ugarske monarhije, a posebno posle aneksione krize »kad su ovi krajevi na granici postali tako nesigurni da su i već investirani kapitali počeli da beže« (Isto, str. 327), nastao je opšti pad svih vrednosti, pa su i Lotikine hartije od vrednosti »počele da igraju kao prašina na vetru«. Lotikino bogatstvo, i pored sve njene umešnosti i sposobnosti, počinje da se topi brzinom kojom je stvarano, a porodica na koju je ona bila ponosna, da se i politički raslojava. Da bi ukazao na političke posledice ekonomske krize, Andrić u svom pisanju pravi ekskurziju čak do Beča, u kome je Lotikin rođak — ljubimac, pravnik dr Albert Apfelmajer, koga je ona školovala, postao socijalist.

Trgovačka porodica Papo sa gazda-Santom na čelu, bori se za opstanak istrajnije od Lotike, jer nije tako čvrsto vezana za berzu i banke i naslanja se na neposredno zelenišenje sa seljacima. No, posledice ekonomskih kretanja osećaju se i kod ove čaršijske firme, sa tendencijom ka raslojavanju konzervativne porodice. Naime, njegov unuk voli zabavu, »ne voli da ide u sinagogu, ni da pomaže u dedinoj magazi, a priča se da će otići u glumca« (isto, str. 338).

Gledanje na život Andrićevih Jevreja razlikuje se od filozofije Rafe, Samuela, Jahiela, Hajmača i ostalih. Ta gledanja su praktičnija, racionalnija i društveno opravdanija.

»To je jedno malo, izdvojeno čovečanstvo koje grca pod dvostrukim istočnim grehom, i koje treba još jednom da bude spaseno i otkupljeno, a niko ne vidi kako, ni od koga. To su ljudi sa granice, duhovne i fizičke, sa crne i krvave linije, koja je usled nekog teškog i apsurdnog nesporazuma potegnuta između ljudi, božjih stvorenja, između kojih ne treba i ne sme da bude granica. To je ona ivica između kopna i mora, osuđena na večiti pokret i nemir« (Travnička hronika, Svetlost, Sarajevo, 1951., str. 287).

Andrićev Jevrejin ne miri se tako lako sa sudbinom, on protestuje, on realnije razmišlja o svom društvenom položaju. On, čak, pokušava da se bori za poboljšanje tog položaja i to svim sredstvima: gostoprimstvom francuskog konzula (Josif Baruh), i stalnim uticanjem na njegovu ličnost (porodica Atijas), politikom, novcem, špijunažom (Mandelshajm). Trgovac Salomon Atijas, »glava mnogobrojnog plemena travničkih atijasa«, detaljno izlaže francuskom konzulu (prilikom njegovog odlaska iz Travnika) društveni položaj Jevreja, daje mu na zajam 25 dukata sa molbom »da budete naš svedok na Zapadu sa koga smo i mi došli i koji bi trebalo da zna šta se od nas učinilo« (isto, str. 459).

Ne može se reći da je Solomon Atijas ateista, on spas duše traži kod boga, ali ovozemaljski život ceni mnogo drukčije nego sirotinja sa Gornjih Bjelava. On ne pravi trgovinu i razmenu na relaciji »ovaj« i »onaj« svet, već od života traži ono što mu kao čoveku pripada, verujući pri tom u Jehovu i njegovu milost da mu na »onom svetu« obezbedi mesto.

Andrićevi Jevreji su pobožni i smerni žitelji bosanske kasabe. Ali su manje od Samokovlijinih imuni na ovozemaljske grehove i iskušenja koje donosi novac. Na toj osnovi šesnaestogodišnji Bukus Gaon, sin »pobožnog, čestitog i siromašnog berberina«, postao je kockar i skitnica, na sramotu ne samo svoje porodice, već i čitave jevrejske opštine,

Vlasnik bifea »Titanik«, Mento Papo-Hercika, je takođe izopštenik i šugava ovca jevrejske crkvene opštine. On je kockar i pijanica, sumnjivog vladanja i zanimanja, »izrod kakvog odavno nije bilo među Jevrejima«. Te njegove »kvalitete« jevrejska sredina nije mu oprostila ni u najtežim danima 1941. godine.

Andrić uvek svoje ličnosti i sredine gleda u uzajamnom odnosu. U sudaru ta dva elementa rađaju se njegovi tipovi koji, nekad manje, a nekad više, nose obeležja te sredine.

U pripovetki »Deca« tri neobuzdana dečaka krenuli su da tuku »Čifučad«. Naoružani dečjom ohološću i batinama, a pomalo potkvašeni netrpeljivošću, dečaci su istukli jednog malog Jevrejina. Dinamika pripovetke nije toliko karakteristična, jer bi deca u svojoj neobuzdanosti to isto uradila i sa istovernim dečacima iz susedne mahale ili ulice. Tipična su raznorodna osećanja dece koja nastaju kao rezultat shvatanja sredine u kojoj su se rodila i odrasla. Posebno je istaknuto kolebanje jednog od trojice dečaka, koji sebi nije nikako mogao da nađe objašnjenje ovog postupka.

»Jevrejska deca, navikla na takve posete uznemiriše se, kao srne na šumskoj čistini, i skloniše se za česmu... »...ali ja nisam gledao toliko njih koliko nagli pokret kojim je Mile iskočio iz onog pritvornog mira i odjednom se pretvorio u nešto novo i nepoznato... kao prve pojave meni nepoznatog sveta... strašnog sveta u kom se nosi koža na pazar, u kom se daju i primaju udarci, mrzi i likuje, pada i pobeđuje« (Deca).

Glas razuma čuje se kroz shvatanje trećeg dečaka: »Kako da odredim svoj odnos prema jevrejskim dečacima koje, izgleda, treba napadati i tući, a ja to ne mogu i ne umem« (Deca).

Ovo je momenat kad savest »malog čoveka kojeg zovemo dete« počinje da se budi, da se opredeljuje na raskrsnici dobra i zla i da kreće samostalnim putevima. Takvi momenti iskušenja kroz koja deca moraju proći da bi postali ljudi, neizbežno postavljaju veliki broj delikatnih pitanja koja traže odgovor.

Kroz »Bife Titanik« primakao nam je Andrić sefardsku sredinu u tragično vreme 1941. godine, prikazujući psihičku depresiju Jev-

reja dovedenih u mat poziciju prisustvom nemačkih fašista i njihovih domaćih slugu. U to vreme Jevreji su bili zamorčad na kojima se uvežbavala bestijalna ustaška organizacija pripremajući se za kasnije krvave obračune u Jasenovcu, Staroj Gradiški i dr.

Banjalučki neurastenik Stjepan Ković, kompleksiran osećajem inferiornosti, čitavu noć provodi sa Mentom Papom dok se odluči da ga ubije. Težak bolesnik, Ković, uzima na taj način »lek«, pošto je raskrstio sa ono malo savesti što mu je ostalo, vaspitava u sebi osnovne ustaške kvalitete: pljačkaški nagon, surovost i bezobzirnost. Ličnost koja nije mogla da nađe sebe u određenom društvu, rehabilituje se u jednoj novoj sredini.

Ono u čemu su se Andrić i Samokovlija slagali, što su obojica naglašavali i prikazivali u svojim delima, je poslovična jevrejska međusobna solidarnost. Ta sklonost ka međusobnom pomaganju jasno se uočava, bez obzira što je nekad stimulirana ljudskim socijalnim osećanjima (posebno među sirotinjom), nekad sentimentalnim rođačkim obzirima, a nekad samilošću.

Hotelijerka Lotika (Na Drini ćuprija) izdržava čitav klan svojih rođaka »puke jevrejske sirotinje« po Galiciji, Austriji i Mađarskoj, školuje ih, udaje, zapošljava.

»Prosjake i bolesnike je darivala, a sa mnogo obzira i pažnje, neprimetno i nenametljivo pomagala posrnule bogate porodice, siročad i udovice iz boljih kuća, svu onu »stidnu sirotinju« koja ne ume da zamoli i snobiva se da primi milostinju« (Na Drini ćuprija, Svetlost, Sarajevo, 1958., str. 221).

Goraždanski trgovac Mordehaj Gaon prijateljski prima Nauma Albaharija iz Taslidže sa čitavom porodicom. On mu ne postavlja nikakve uslove, već mu olakšava da se snađe i zaposli, a njegovoj ženi da se porodi (Nemiri, Svetlost, Sarajevo, 1956., str. 262). Trgovac Ben Aroja prima u svoju kuću sirotu devojkicu i leči je od teške bolesti (Davokova priča o Jahielovoj pobuni), pralju Hanuču obilazi čitav komšilik, donose joj hranu, lože vatru i pomažu joj (Gavriel Gaon), malog Rafaela, kad je ostao bez obe majčine sise, prima na dojenje komšinica Streja (Solomonovo slovo).

Ono što su Samokovlija i Andrić (pa i neki drugi pisci) rekli o Jevrejima kroz svoja dela, još je daleko od toga da bi u potpunosti prikazalo njihov život, dušu i mentalitet. Ali vrednost njihovih kazivanja nije samo u tome. S obzirom na kataklizmu koju su Jevreji doživeli u drugom svetskom ratu (od 76.000 pre rata, sada u Jugoslaviji živi svega oko 8.000 Jevreja), njihova dela imaju istorijsko-dokumentaciono-etnološku vrednost. Ona govore o formiranju, životu i skoro nestanku jedne sredine koja je po mnogo čemu imala svoje specifičnosti i svoje karakteristike.

Samokovliju smatraju tipičnim jevrejskim piscem. Na to, verovatno, navodi činjenica da je on sam Sefard i da je od svih jugoslovenskih pisaca najviše pisao o Jevrejima. Međutim, ako gledamo nje-

govo delo u celini, uverićemo se da je skoro polovina njegovih pripovedaka iz nejevrejskog života (Voda, Ratni hlebovi, Čudo u Štomorini, Pauk, Svadbeni lijet, Djeca ulice, Zgaženo dugme, Crveni đurđin, Kolutovi na vodi, i dr.). Prvi njegov kritičar, Jovan Kršić, pisao je još 1929. godine:

»Taj hleb (pripovetke Isaka Samokovlije) potkvašen je jevrejskim duhom, mističnim i vitalističkim, ali brašno je slovensko, od belice-pšenice što je rasla negde kod Goražda ili na Sarajevskom polju.«

Njegovo delo ne treba ceniti samo po objektu o kome je pisao, već prema tematici, po suštini i načinu na koji je pisao. Njegove teme su socijalni problemi društva, problemi čoveka a ne Jevrejina. Po svom delu on je prvenstveno socijalni pa tek onda jevrejski pisac.

On je bio slikar jevrejskog dna. On sam se izdvojio iz jevrejskog vrha i svoje korene tražio baš u tom dnu. Ali kad se već tako opredelio, možda je mogao biti radikalniji, intenzivniji i dosledniji u borbi za tu svoju sredinu. Možda je to ono najozbiljnije što se Samokovliji može zameriti.

Samokovlija i Andrić su savremenici, skoro vršnjaci. Školski drugovi i drugovi po peru. Kad se tiče njihovog pisanja o Jevrejima — oni se sretno dopunjuju. Najpotpunija slika jevrejskog sefardskog života dobija se tek kad pročitamo oba pisca, kao dve polovine jedne celine. Obojica, uzeti pojedinačno, u neku ruku su jednostrani. Ne po obradi pojedinih pitanja, već po izboru tema. Obojica su, tako reći, imali svoju nadležnost, jedan za gornju a drugi za donju polovinu jevrejske etničke grupe koja je živela u bosanskim kasabama.

Očigledno je da su njihovi jevrejski tipovi različiti. Ali ta razlika ne proizilazi iz njihovog gledanja na ovu sredinu, već iz društvenog položaja pojedinih slojeva ove sredine. Razlika između siromašnog i bogatog Jevrejina ista je kao između siromašnog i bogatog Srbina, između siromaštva i bogatstva kao ekonomsko-materijalnih pojmova uopšte.

Posle Samokovlijine smrti (1955. godine) Ivo Andrić napisao je predgovor slovenačkom izdanju njegovih pripovedaka. Završetak tog predgovora glasi:

»Od bosanskih Jevreja sefarda ostalo je danas, kao jedini trag, njihovo staro i veliko sarajevsko groblje na oštroj strmini iznad Miljacke, u kom su se više od sto godina sahranjivali naraštaji Sefarda. Ali teški nadgrobni kamenovi toga groblja i natpisi na njima, koji i inače malo kazuju, blede sve više i nestaju sa svakim danom. A pokojnici u ovim grobovima dvostruko su mrtvi, i sami, jer nemaju među živima svojih bliskih koji bi

ih obilazili. Na vrhu toga groblja postavljena je sada piramida od belog kamena koja je poslednji spomenik uništenih bosanskih Sefarada. Natpis na njoj objašnjava njihovu sudbinu: »Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma — Jasenovac — Stara Gradiška — Đakovo — Jadovno — Aušvic — Bergen-Belzen.« To je tragična logorska geografija bosanskih Sefarda i njihove krvnički uništene zajednice.«

Ovaj zaključak obavezuje na minut ćutanja u čast i pomen jednoj sredini koja je u svom hiljadugodišnjem lutanju pronela mučenički venac kroz sve zemlje Evrope i koja je skoro potpuno uništena u jednom bezumnom orgijanju fašističkih krvnika.

Sa dužnom poštom toj sredini i njenom piscu Isaku Samokovliji, završavam ovaj svoj rad.